

УДК 94:718(=161.1)(497.11)"1944/1945(093.2)
355.291.6(=161.1)(497.11)"1944/1945"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2019.1.ziv.85-110>

Оригинални научни рад

Примљен: 27. 9. 2018.

Прихваћен: 22. 1. 2019.

Милана ЖИВАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије
milana.zivanovic@yahoo.com

Улога команде Црвене армије у подизању гробних места совјетских војника у Србији*

Апстракт: У раду, се на основу грађе из руских и српских архива, послератне штампе и литературе, анализира учешће команде Црвене армије у меморијалном градителству – изградњи споменика, спомен-обележја и гробаља совјетских бораца настрадалих на територији Србије, као и у погребним ритуалима у периоду од јесени 1944. до краја 1945. године. Указује се на важност совјетског фактора у комеморативној пракси убрзо по завршетку војних операција.

Кључне речи: команда Црвене армије, совјетски борци, гробни комплекс, Србија

Са завршетком војних операција у Румунији и Бугарској, трупе Црвене армије су почетком јесени 1944. године стигле на границе предратне Југославије. Крајем септембра месеца јединице Трећег украјинског фронта, под руководством маршала Фјодора Ивановича Толбухина, прешле су Дунав код Неготина, сусреле се са јединицама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и започеле зајед-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ничке борбе¹ у источној Србији. Паралелно са овим, на територији Баната су текле операције које су, по преласку из Румуније крајем септембра, водиле јединице Другог украјинског фронта у садејству са снагама НОВЈ. По ослобођењу територије од Књажевца до Доњег Милановца и Велике Планае, односно Баната и Бачке, уследила је битка за главни град – Београдска операција, која је успешно завршена 20. октобра.² Након тих борби, започето је форсирање Дунава, које је окончано почетком новембра месеца победом у бици код села Батине. Преласком ове реке олакшана је Будимпештанска операција.³

На територији Југославије током Другог светског рата погинуло је и преминуло више од 9.000 совјетских⁴ бораца.⁵ Знатан број погинулих је стварао, најпре, потребу за одговарајућом сахраном,

-
- 1 О војним операцијама на територији Србије у Другом светском рату: *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, под редакцией маршала Советского Союза С. С. Бирюзова, (Москва: Воениздат МО СССР, 1960); *Војводина у борби*, зборник, (Нови Сад: Савез удружења бораца Народноослободилачког рата СР Србије, 1963); *Beogradska operacija*, red. maršala Sovjetskog Saveza Sergeja Semjonoviča Birjuzova i general-pukovnika JNA Rade Hamovića, (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1964); Владимир Ф. Толубко, Николай И. Барышев, *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, под редакцией и с предисловием В. Ф. Чиж, (Москва: Наука, 1968); Љубивоје Пајовић и Душан Узелац, *Сремски фронт: 1944–1945*, (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1979); Драгољуб Тмушић, *Сремски фронт: 23. X 1944 – 13. IV 1945*, (Нови Сад: Дневник, 1987); Никола Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, (Београд: Институт за савремену историју, 1988); Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 318–333.
 - 2 *Beogradska operacija*, 83–216; *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, под редакцией маршала Советского Союза С. С. Бирюзова, (Москва: Воениздат МО СССР, 1960); Иван И. Локтионов, *Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне*, (Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1962); Ivan I. Loktionov, *Dunavska flotila u velikom otadžbinskom ratu: 1941–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1966); Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 321–324; Milan Radanović, *Oslobođenje: Beograd, 20. oktobar 1944*, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014).
 - 3 Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 325–333.
 - 4 Само у Београдској операцији (од 28. септембра до 20. октобра 1944, не укључујући борбе вођене у јужној Србији септембра и октобра а затим у Срему и Бачкој исте године), било је ангажовано 300.000 совјетских бораца. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 320.
 - 5 Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике, П-3-е-2/29, Информација о уређивању и одржавању гробаља палих бораца савезничких армија у Југославији и гробаља југословенских држављана у иностранству, 3.

а потом и за обележавањем њихових гробних места. Ове акције су резултирале градњом великог броја гробних комплекса – гробаља, парцела, гробница, костурница, споменика⁶ и надгробника.⁷ У њима је учествовало становништво, органи власти, народни одбори,⁸ као и совјетска команда.

О споменицима војницима Црвене армије и учешћу домаћег, југословенског, фактора у њиховој градњи током 1944. и 1945. већ је исцрпно у својој књизи и чланку писала др Олга Манојловић Пинтар. У овом раду ми сагледавамо улогу иностраног чиниоца – совјетске команде у том периоду.

Важност меморијалног градитељства у Совјетском Савезу као форме одавања поште погинулим борцима, ширења и упросто равања његове идеологије, а уједно и истицања победе у текућим војним операцијама и рату, постала је јасна државном руководству прве земље социјализма убрзо по отпочињању Великог отаџбинског рата (сукоба СССР-а са нацистичком Немачком). Наиме, већ децембра месеца 1941. године Лењинградски совјет радничких депутата је донео одлуку „О отпочињању акције на меморијалној пропаганди“, у коју је требало укључити уметнике, скулпторе и архитекте.⁹ Стога је већ у пролеће наредне године одржан Десети пленум управе Савеза совјетских архитеката на којем је пројектовање споменика у славу Великог отаџбинског рата уврштено у домен активности архитеката. Уследила је организација конкурса (у периоду од 1942. до 1945) у Москви и Лењинграду на којима су представљани пројекти

6 За разлику од појма надгробник, под термином споменик се подразумева обележје испод којег не морају бити положени посмртни остаци погинулих војника.

7 О споменицима војницима Црвене армије: Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја’ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945“, *Tokovi istorije* 1–2/2005, 134–144; Горан Милорадовић, „Праха праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1–3/2007, 95–100; Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 228–234; Виолета Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918–1955“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2013), 466–481; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Београд: Ћигаја, 2014), 177–189.

8 Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја’ Spomenici sovjetskim vojnicima“, 139–140.

9 *Из истории советской архитектуры. Документы и материалы*, (Москва: Наука, 1978), 13.

будућих меморијала. Тада су разрађене форме овековечења сећања на пале војнике, а архитекте и скулптори су израђивали пројекте споменика и надгробника за појединачне и заједничке гробнице.¹⁰ Међутим, они нису били једини актери у совјетској култури сећања. Улога војног фактора је била значајна и то не само на територији СС-СР-а, већ и на подручјима на којима је Црвена армија прекорачила границе своје отаџбине.

Учешће војних јединица у комеморативним активностима је разумљиво и логично са становишта њихове жеље да организују погреб својим погинулим саборцима и макар провизорним обележјем означе локацију хумке настрадалих. И у томе су у извесном смислу предњачили. У забелешци руководиоца пословима Народног комесаријата за одбрану СССР-а, генерал-лајтнанта Николаја Александровича Најдјонова, датираној априла 1945. (још у тренутку вођења војних операција), истакнута је препорука да се „не ограничавају иницијативе армије и месних организација за подизање споменика“ у славу Великог отаџбинског рата „на местима борби и у градовима“,¹¹ с тим да је предложено да се питање њиховог пројектовања и градње пренесе на неку установу. Наиме, према његовим наводима, велики број споменика на територији Совјетског Савеза је за време рата подигнут по одлуци војних савета фронта и армије или месних организација, односно на иницијативу сабораца и то сопственим средствима и снагама.¹² Истовремено, фронтоске и месне организације су се

10 Татьяна Г. Малинина, „Образы мемориальной архитектуры в конкурсных проектах военных лет: культурные смыслы, мифологические и исторические ассоциации“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: материалы, документы, статьи, комментарии*, отв. ред. Т. Г. Малинина, (Москва: Галарт, 2011), 203–301; Татьяна Г. Малинина, „Тема памяти в архитектурном проектировании художественной критике военных лет“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: материалы, документы, статьи, комментарии*, отв. ред. Т. Г. Малинина, (Москва: Галарт, 2011), 186–202; Татьяна Г. Малинина, *Тема памяти в архитектуре военных лет: (По материалам конкурсов и выст. 1942–1945 гг.)*, (Москва: НИИ теории и истории изобразительных искусств, 1991); Татьяна Г. Малинина, „Художественный образ памятника Великой Отечественной войны (по материалам конкурсов и выставок 1942–1945 годов)“, (Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Научно-исследовательский институт теории и истории изобразительных искусств ордена Ленина Академии художеств СССР, Москва, 1984).

11 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 7523, оп. 61, д. 14969, л. 5, Докладная записка о памятниках Великой отечественной войны.

12 Исто, л. 2.

углавном бавиле и израдом скица за ове меморијале, као и утврђивањем самих пројеката.¹³ Са оваквим активностима је настављено и изван граница СССР-а.¹⁴

У првим данима по ослобођењу и престанку војних операција, на територији Србије су на хумке пострадалих и преминулих војника Црвене армије постављана спомен-обележја и споменици, дела њихових сабораца или локалног становништва¹⁵ односно народних одбора, органа власти. Везивани за места страдања, испуњавали су јавни простор велике већине места и градова Србије у којима су совјетски борци пали током окршаја (стога је и разумљиво одсуство меморијала на територији Рашке и Косова и Метохије, које су ослобађале јединице НОВЈ). Локације самих меморијала, било да су представљале резултат положаја гробног места или воље власти, углавном су следиле дотадашњу праксу – центар града или вароши, месна гробља, црквена порта, парк или двориште основне школе представљали су уобичајени избор који је иницијатор односно реализатор правио остварујући идеју о одавању поште настрадалом, комеморисању жртве тј. једноставном обележавању гроба.

Изграђени од дрвета, камена, мермера или гранита, споменици су углавном садржали презимена покојника, чин, датум погибије и понекад годину рођења. Незаобилазна је била и посвета – разјашњење судбине погинулих, које је уједно упућивало и на то ко је био иницијатор градње. Тако су на споменику подигнутом новембра 1944. на углу улица Милоша Великог и Бирчанинове у Београду, уклесане следеће речи: „Витезовима слободе, легендарним борцима Црвене Армије, који прогонећи мрског освајача пред собом, падоше овде на улицама Београда, да би у темеље наше будућности узидали своје животе и своју младост, вечну залогу братства и љубави народа Совјетског Савеза и Југославије“.¹⁶ Обележје у Великом Мокром Лугу красила је посвета: „Палим јунацима Црвене Армије, НОВ и ПОЈ

13 Исто, л. 3.

14 Исто, л. 2.

15 Треба истаћи једну особеност у вези са начинима на које су Београђани обележавали гробове и хумке пострадалих црвеноармејаца. На крстове су, по узору на немачку праксу, а нетипично за совјетска војна гробља, стављани шлемови. Овакве активности су забележене на гробовима погинулих ратника Црвене армије у улици Милоша Великог. Алексеј Тимофејев, Бранислав Гајић, *Прича о другом животу: ослобођење Београда*, каталог изложбе, (Београд: ЈП „Београдска тврђава“, 2014), 43.

16 *Политика*, 27. 11. 1944, 3.

за ослобођење од немачког ропства.¹⁷ Ови натписи су очигледно указивали на иницијативу, уопштено говорећи, југословенске стране. Обавезна одредница херојског чина, попут „паде у борби за ослобођење наше отаџбине и братске Југославије“ и сличних конструкција (клесаних на руском језику), сведочила је о учешћу совјетске команде или бораца Црвене армије у меморијалном градитељству. Овакви натписи су красили споменике у Пожаревцу у порти Саборне цркве (који је 2004. пренет на Чачалицу, брдо изнад града), затим у Вишњици,¹⁸ Рготини (у околини Зајечара), који је подигао 1041. пук 223. дивизије Црвене армије.¹⁹ У новосадској касарни „1300 каплара“²⁰ (познатој као „Морнарица“) подигнуто је обележје совјетским морнарима који су погинули у борби против „немачких завојевача за нашу совјетску отаџбину и за ослобођење Југославије“. Најупечатљивији пример овакве праксе је свакако био меморијал на престоничком Позоришном тргу (данашњем Тргу Републике).

Два дана по завршетку борби у Београду, 22. октобра 1944,²¹ на централном градском тргу, над раком у коју су положена тела бораца Црвене армије погинулих током Београдске операције, 4. гвардијског механизованог корпуса, 236. и 73. стрељачке дивизије,²² подигнут је бели мермерни споменик.²³ Постављање меморијала представљало је део свечаног погребца совјетских војника, којем је придат велики значај и са југословенске и са совјетске стране – међу присутнима били су генерал-лајтнант Владимир Иванович Жданов (командант 4. гардијског механизованог корпуса и херој Совјетског Савеза) и Пеко Дапчевић, командант Прве армијске групе,²⁴ као и политички коме-

17 Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја' Spomenici sovjetskim vojnicima“, 140.

18 Исто, 142.

19 Слободан Босиљчић, *Руси долазе: Црвена армија на Дунаву – јесен 1944*, (Београд: Стручна књига, 2000), 41.

20 Војислав Пушкар, *Јавни споменици културна и историјска спомен-обележја у новосадској општини*, (Нови Сад: Новосадски клуб, 1994), 117–118.

21 Толубко, Барышев, *От Видина до Белграда*, 224.

22 О војним операцијама ових јединица: Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 318–332.

23 Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја' Spomenici sovjetskim vojnicima“, 135.

24 Јосип Броз није присуствовао, јер је у то време боравио у Вршцу. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije. Narodnooslobodilački rat i revolucija. 1941–1945*, knjiga II, (Beograd: Nolit, 1980), 325.

сар Мијалко Тодоровић.²⁵ Наиме, само сахрањивање погинулих у срцу Београда једва након што „се борба удаљила од самога града“,²⁶ како је аутор чланка у првом послератном броју листа *Политика* забележио, представљало је са идеолошког и политичког аспекта покушај легитимисања тек успостављене власти на ослобођеним територијама уз ослонац на ратног савезника. Његова функција је, дакле, била и спољнополитичке и унутрашњополитичке природе. Жеља за „цементирањем“ савезништва два режима стајала је иза тада подигнутог споменика изнад заједничке гробнице погинулих црвеноармејаца. Чини се да су за то биле заинтересоване обе стране.

Сам натпис исклесан на споменику говори нам о томе ко је био иницијатор²⁷ овог обележја: „Вечная слава героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины и братской Югославии“ („Вечна слава херојима палим у борбама за слободу и независност наше отаџбине и братске Југославије“). Ове речи, које су заправо представљале поклич којим се завршавала наредба врховног команданта, маршала Совјетског Савеза Ј. В. Стаљина упућена маршалу Ф. И. Толбухину 20. октобра 1944.²⁸ поводом ослобођења Београда, носиле су јасну поруку. Идеја која је стајала иза одлуке о постављању овог обележја може се наћи и у подизању сличних меморијала у главним градовима других земаља које је ослободила Црвена армија – попут Беча, Берлина и Варшаве.²⁹ Радило се о „мапирању пута“ којим се кретала совјетска војска, али је обележје служило и као материјални подсетник на њено учешће у војним операцијама на територији југоисточне Европе, истовремено симболишући и ширење совјетског утицаја на тај простор.³⁰ Са југословенске стране, овај споменик је, у периоду још увек несређеног питања државног уређења, имао за циљ

25 Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја' Spomenici sovjetskim vojnicima“, 135.

26 *Политика*, 28. 10. 1944, 5.

27 ГАРФ, ф. 7523, оп. 61, д. 14969, л. 2, Докладная записка о памятниках Великой отечественной войны.

28 ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 12; *Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник*, (Москва: Воениздат 1975), 254–255. - Клесане Стаљинове заповести поводом ослобађања града је остварено и на меморијалу подигнутом у центру аустријске престонице. *Политика*, 17. 5. 1946, 4.

29 Андрей Т. Джабиев, „Из истории памятника 'Братство по оружию' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 132.

30 Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 178.

представљање спољнополитичке подршке свакако потребне новим властодршцима.³¹ Уосталом, довољно говори чињеница да је први споменик у тек ослобођеној престоници,³² и то у самом центру града, подигнут управо црвеноармејцима, а не партизанским борцима. Тиме је и у меморијалном аспекту дат приоритет совјетским војницима, чију је представу креирала власт с циљем увођења и ширења комунистичке идеје и изградње новог идентитета.³³

Учешће совјетске команде у подизању споменика у престоници није завршено тог 22. октобра. Представник Црвене армије је пружио „драгоцену пријатељску сарадњу“,³⁴ како је то пажљиво саопштио својим читаоцима аутор новинског чланка, Извршном народноослободилачком одбору града Београда (ИНОО) у акцијама постављања меморијала у главном граду током наредних месеци. Ове акције, у којима је у периоду од 15. до 30. новембра у Београду подигнуто 18 великих и 32 мала споменика пострадалим војницима совјетске армије и припремљено постављање још 52 од мермера и гранита до 10. децембра,³⁵ спроводио је највиши орган градске власти, али је питање колики је био утицај совјетске стране и да ли је она била један од координатора. На потврдан одговор наводи и одлука Осме седнице Извршног народноослободилачког одбора града Београда одржане фебруара 1945, на којој је решено да ово тело преузме на себе трошкове око израде и куповине надгробних споменика од природног камена за оне погинуле војнике Црвене армије, које је одмах по ослобођењу изабрала команда совјетске војске, као и трошкове око израде надгробних споменика од вештачког камена по њеним нацртима.³⁶ Међутим, сарадња између ова два органа није била усмерена

31 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 228; Милорадовић, „Прах праху“, 94.

32 У потпуно разрушеној пољској престоници 1945. године је постављен споменик који ће касније бити назван „Братство по оружју“. Джабиев, „Из историје памятника ‘Братство по оружию’“, 129.

33 Манојловић Pintar, „Široka strana moja rodnaja‘ Spomenici sovjetskim vojnicima“, 135.

34 *Политика*, 2. 12. 1944, 3.

35 Манојловић Pintar, „Široka strana moja rodnaja‘ Spomenici sovjetskim vojnicima“, 137.

36 Записник VIII седнице Извршног НО одбора града Београда одржане на дан 7. фебруара 1945. год. у канцеларији Претседништва, *Записници Извршног народноослободилачког одбора града Београда: од 26. X 1944. до 29. XI 1945.*, приређивачи Бранко Петрановић и Војислав Ђирковић, (Београд: Историјски архив Београда, 1979), 123.

само на појединачне, мање гробне комплексе већ и један већи, централни, којем је придат велики значај.

Извршни народноослободилачки одбор града Београда је пре почетка 1945. године, у споразуму са командом Црвене армије у Београду, донео одлуку о подизању „централног гробља за руске хероје“ погинуле у борбама за ослобођење престонице, чији су гробови „данас расути по Београду и његовој околини“.³⁷ Већ почетком јануара месеца, орган београдске власти, који је учествовао у постављању споменика црвеноармејцима у главном граду, у сарадњи са Јединственим народноослободилачким фронтом инжењера, архитеката и техничара (ЈНОФИАТ), расписао је први јавни конкурс после рата у престоници³⁸ – конкурс за израду идејних скица за „руско војничко гробље“ са „потребним архитектонским споменицима и објектима“.³⁹ Као локација гробља за совјетске војнике погинуле током борби за ослобођење Београда изабрана је узвишица Дедиња, између Железничке болнице (код које су се налазили гробови црвеноармејаца)⁴⁰ и двора (Булевара кнеза Александра Карађорђевића).⁴¹ Поред замисли о груписању пострадалих у главном граду, изражена је и жеља да се „они руски хероји који се боре ван граница наше земље сахране у братској земљи, и то у Београду“.⁴² Сама идеја за подизање совјетског гробља, смештена у контекст првих послератних година и приоритета који је придаван жртвама Црвене армије,⁴³ представљана је као једно од важнијих комуналних питања града. Колико се журило новим властима да реализују овај пројекат, сведочи и чињеница да је рок за предају радова Урбанистичком одсеку Техничког одељења ИНОО⁴⁴ био 1. фебруар, дакле мање од месец дана од његове објаве (у *Борби* 8. јануара)⁴⁵ како би се, како је *Политика* пренела, „могло што пре почети са извођењем земљаних радова и сахрањивањем“.⁴⁶ „Они који се осећају способним за решавање овог проблема“ позвани су „да узимањем учешћа на овом првом јавном конкурс у осло-

37 *Борба*, 8. 1. 1945, 4.

38 *Исто*.

39 *Политика*, 14. 2. 1945, 6.

40 *Борба*, 19. 10. 1946, 3.

41 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 484.

42 *Борба*, 8. 1. 1945, 4.

43 Манојловић Pintar, „Široka strana moja rodnaја' Spomenici sovjetskim vojnicima“, 137.

44 *Борба*, 8. 1. 1945, 4.

45 *Исто*.

46 *Политика*, 14. 2. 1945, 6.

бођеном Београду уложе све своје снаге и способности како би тај део града, у коме ће почивати пали хероји Црвене армије, добио што достојнији израз захвалности према палим јунацима у борби за слободу наших народа“.⁴⁷ Интересовање за овај конкурс је било велико. О томе говоре и имена његових учесника, као и број приспелих радова – укупно 38 (с обзиром да је на њиховој изради учествовало по двојица или тројица архитеката, око стотину њих је радило на скицама).⁴⁸

Још су интересантнији захтеви конкурса: најпре, требало је осмислити гробља за 2.000 гробова који би својим положајем били засновани на канонима православне цркве.⁴⁹ Овакав захтев је, чини се, био у складу са државном политиком према цркви у периоду од јесени 1944. до почетка 1946. која је следила совјетску током рата – признање специјалне улоге и утицаја цркве, као и одржавање коректних односа са њеним представницима.⁵⁰ Уосталом, хришћански симболи (крст) су, поред комунистичких – звезда петокрака, срп и чекић, красили споменике црвеноармејцима који су подизани у Београду⁵¹ убрзо по ослобођењу.⁵² Истовремено, сама бројка од 2.000 гробова наводила је на закључак да су управо толики били губици совјетске армије у борбама у главном граду. Овај број је био већи од оног који је званично био презентован јавности скоро десет година касније. Приликом свечаног отварања Гробља ослободилаца Београда 1954, генерал-потпуковник Отмар Креачић је изнео податак о учешћу 960⁵³ бораца Црвене армије у Београдској операцији, али не

47 *Борба*, 8. 1. 1945, 4.

48 *Политика*, 14. 2. 1945, 6.

49 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 484.

50 Иако су у периоду од ослобођења до почетка 1946. односи између новог режима и Српске православне цркве били коректни, представници јерархије су на властодршце гледали као на комунисте-авантуристе, док су власти настојале да се односе пажљиво према цркви. Оваква политика државе је била условљена приоритетном потребом за претварањем Коалиционе владе у комунистички режим, као и потребом за међународним признањем. Но, треба истаћи да је СПЦ и даље у молитвама помињала краља, а у Новогодишњој поруци 1945, која је дистрибуирана уз одобрење режима, помињу се и „наша браћа Руси“ и „наши властити патриоти“, не одредивши се према НОП-у. Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I том, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), 165, 170.

51 Али не само у Београду. Извесно је да су красили и спомен-обележја у Пожаревцу и Рготини (у околини Зајечара).

52 Манојловић Pintar, „Široka strana моја роднаја“ Spomenici sovjetskim vojnicima“, 136.

53 *Борба*, 21. 10. 1954, 2.

и о броју погинулих.⁵⁴ У споменици, пак, поводом обележавања двадесетогодишњице од ослобођења главног града, 1964. године, која је била у заједничкој редакцији совјетских и југословенских аутора (маршала С. С. Бирјузова и генерал-пуковника Радета Хамовића), објављен је податак о око 1.000 настрадалих совјетских бораца⁵⁵ (и 2.953 југословенска борца).⁵⁶

Други захтев је садржао идеју о градњи „импозантне целине у зеленилу“.⁵⁷ Интересантно је да су овај модел следили приликом градње Гробља ослободилаца Београда,⁵⁸ као и извесног броја других. Радови који су конкурисали на јавни позив афирмисали су неколико идеја – „од чистог пејзажа као главног ефекта за потенцирање узвишености и мира једног херојског гробља“ до „архитектонски обрађених колективних војничких гробља“.⁵⁹ У већини радова су доминирали грбови повезани са парковским комплексом, комеморативним тргом и централним спомеником. *Политика* је резултате конкурса резимирала реченицом да је у радовима „испуњеним осећајем безграничне љубави према совјетским народима и прожетим осећајем снаге њихове земље, где је све велико и земља, и рад, и дела, па и смрт хероја“, руско гробље замишљено као „најлепши парк у Београду“.⁶⁰

Радови који су приспели на конкурс за идејне скице гробља били су потом изложени у сали Пожарне команде на углу Битољске и Хартвигове (данашње Београдске улице). Комисију су чинили представници Повереништва грађевина НКОЈ – архитекте Никола Добровић и Мате Бајлон, Повереништва грађевина Антифашистичке

54 Ову изјаву треба повезати са променом у званичном дискурсу која је наступила након доношења Резолуције Информбироа 1948, у складу са којом је умањивана улога и допринос Црвене армије током Београдске операције. Мирослав Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, *Ослобођење Београда 1944*, зборник радова, ур. Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 515.

55 У списку који су очигледно саставили Совјети, иако непотпуном, налази се нешто више од 1.100 имена погинулих на територији града Београда. АЈ, фонд 297, Савез Удружења бораца Народноослободилачког рата – Савезни одбор (II), ф. 1008.

56 *Београдска операција*, 260.

57 *Политика*, 14. 2. 1945, 6.

58 Братислава Костић, *Ново гробље у Београду*, (Београд: ЈКП „Погребне услуге“, 1999), 24; Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 531–534.

59 *Политика*, 14. 2. 1945, 6.

60 *Исто*.

скупштине народног ослобођења Србије – арх. Бранислав Којић, Извршног народноослободилачког одбора за град Београд – арх. Милош Сомборски, ЈНОФ-а инжењера, архитеката и техничара – арх. Бранко Максимовић.⁶¹ Лист *Борба* је том приликом забележио да је то био први пут да се конкурсни радови излажу пре него што се прогласи победник, „јер се желело да и грађанство својим корисним сугестијама и предлозима узме учешћа у решавању тог питања“⁶² и „јавном дискусијом дође до што бољег и јаснијег суда о радовима“⁶³ (дискусија је одржана последњег дана изложбе и у њој су учествовале архитекте и техничари).⁶⁴ Заправо, радило се о нечем другом – слеђењу совјетских препорука које су у јуну 1945. објављене кроз проглас земљама које је ослободила Црвена армија.

Проглас упућен јавности Пољске, Чехословачке, Југославије, Румуније и Мађарске (земљама које је ослободила Црвена армија) саставили су чланови делегације словенских народа, који су посетили Бугарску јуна 1945. ради учешћа на Словенском митингу. Тачније, као потписници наведени су најпре генерал-лајтнант Црвене армије Александар Гундаров, писци Николај Семјонович Тихонов и Павел Григоријевич Тичина, академик Николај Севастијанович Державин,⁶⁵ а са југословенске стране генерал-лајтнанти Југословенске армије Милован Ђилас, Михаило Апостолски и Саво Оровић.⁶⁶ У прогласу се позива јавност поменутих земаља на „овековечење успомена славних ратника Црвене Армије, ослободилаца европских народа од немачко-фашистичког ропства“,⁶⁷ као и поштовање успомена на сопствене погинуле борце. Наводи се да се подизањем споменика изражава захвалност, али се „негује и у новим покољењима високо осећање самопожртвовања и племенитог родољубља“.⁶⁸ Упућен је позив за стварање градских и сеоских комитета са задатком да ове-

61 Добровић, Којић, Сомборски и Максимовић су били касније чланови секције за урбанизам и архитектуру Друштва за културну сарадњу Србије са СССР-ом. АЈ, фонд 524, Друштво за културну сарадњу Југославија–СССР (ДКСЈСССР), 54–13, Списак чланова секције за урбанизам и архитектуру, 1–2.

62 *Борба*, 6. 2. 1945, 4.

63 *Политика*, 14. 2. 1945, 6.

64 *Исто*.

65 Међу потписницима су били и Димитар Влахов, професор Јеврем Недељковић, Златко Сремец и Пепца Кардељ, као и академик Антон Романович Жебрак и пољски и чешки јавни радници. *Политика*, 16. 6. 1945, 3.

66 *Политика*, 16. 6. 1945, 3.

67 *Исто*.

68 *Исто*.

ковече успомену на ослободиоце и да прикупљају податке о њима, подижу споменике, „монументе, маузолеје на гробовима хероја“, да стварају „споменике-музеје који ће остати трајно. Спомен-плоче с именима хероја треба да буду од племенитог и чврстог материјала који може одолети времену и сачувати се вековима“.⁶⁹ „Треба украшавати гробнице користећи се притом остацима, којих има свуда, свих врста богате ратне технике савремених армија: тенкова, топова, авиона, трудећи се притом да споменици добију уметничку обраду достојну палих хероја (...) У местима где су се одиграле најчувеније и најодлучније битке треба подизати споменике и стварати музеје (...) треба позивати најистакнутије архитекте, вајаре, сликаре, да стваралачки учествују у подизању споменика, маузолеја, музеја“⁷⁰ кроз конкурсе или индивидуалним позивањем мајстора ликовних уметности, можда и из суседних земаља. „Пројекте споменика, маузолеја, музеја ваља излагати како би сваки могао добити оцену и дискутовати о њима“.⁷¹

Поводом самог конкурса, после одржане изложбе и „јавног стручног претреса пројеката“, комисија која је одлучивала о победнику је истакла да су „с обзиром на тешке услове рада“⁷² аутори уложили изванредан труд. Од укупно пристиглих пројеката, у ужи избор су узети „Кладбишче“;⁷³ „квадрат са дијагоналом“, „ГХЦА“;⁷⁴ „3 (у кругу)“, „Црвени троугао“, „Петокрака црвена звезда“, „НКЗ“, „За родину“;⁷⁵ „С“, „Идејни борац“, „Мир“ и „20“. Последњи је комисија препоручила Градском ИНОО као „подлогу за разраду дефинитивног пројекта“.⁷⁶ У ужи круг су ушли и „Црвени троугао“ Милана Злоковића (макету је радио Петар Бибић, академски сликар), „За родину“, архитекте Ружице Илић, „С“ архитеката Милорада Пантовића, Хранислава Стојановића и техничара Десанке Кимер, док је име аутора скице „3“ остало непознато.⁷⁷ На крају, прво место је додељено пројекту „20“ архите-

69 Исто.

70 Исто.

71 Исто.

72 Борба, 14. 2. 1945, 4.

73 Гробље на руском језику.

74 Претпоставка је да је реч о скраћеници за „Гробље хероја Црвене армије“.

75 На руском језику – „За отаџбину“.

76 Борба, 14. 2. 1945, 4.

77 Исто.

ката Ратомира Богојевића, Момчила Белобрка⁷⁸ и Милана Ђокића,⁷⁹ тада студента архитектуре, а друго Злоковићу.⁸⁰

Отварање овог конкурса наводи на закључак да су сви гробни комплекси који су настајали на територији града Београда и његове околине непосредно по ослобођењу сматрани привременим и да је управо у истом периоду током којег су они и подизани донета одлука да се гробна места групишу на једно место. Остаје, ипак, нејасно која је судбина била намењена споменицима постављаним на хумке пострадалих војника. Очигледно је да су ти меморијали носили јасну политичку поруку.

За разлику од наведених примера у којима су акције совјетске стране биле изражене кроз различите форме „сарадње“ и „иницијативности“, њена улога у меморијалном градитељству у 1944. и 1945. години у Србији је била најочигледнија кроз руковођење изградњом неких од првих уређених војничких гробаља – у Суботици и Сомбору.

Спомен-комплекс у Суботици, смештен на посебној парцели тамошњег Православног гробља, састојао се од обелиска – пирамидалног споменика (подизаног од краја 1944. и откривеног октобра 1945) који је заузимао централно место, као и појединачних надгробних споменика војницима Црвене армије у форми пирамида који су се налазили у околини меморијала.⁸¹ Централни споменик посвећен 170 погинулих,⁸² садржао је две посвете. Прва: „Слава руским богатирима,

78 Белобрк је, према пријави једне грађанке, за време окупације био у Недићевој служби. АЈ, фонд 13, Министарство грађевина Владе ФНРЈ (МГ ФНРЈ), ф. 97, Допис Председништва Министарског савета ДФЈ од 26. децембра 1945. начелнику персоналног одељења Министарства грађевина. Познато је, пак, да је током окупације учествовао на неколико изложби, као и да је био хонорарни наставник у Школи за примењену уметност у Београду. Почетком 1945. Белобрк је постао шеф одсека за уређење насеља, а затим за архитектуру у Министарству грађевина. Марта Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 30, 39, 44.

79 И Богојевић и Ђокић су, попут Злоковића (и наведених чланова жирија), били чланови секције за урбанизам и архитектуру Друштва за културну сарадњу Србије са СССР-ом. АЈ, ДКСЈСССР, 54–13, Списак чланова секције за урбанизам и архитектуру.

80 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 484; Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк*, 30; Milica Bogojević Bobić, Đorđe Bobić, *Neistkano predivo: arhitekta Ratomir Bogojević*, (Beograd: Orion art, 2012).

81 Документација Међуопштинског Завода за заштиту споменика културе Суботица; *Политика*, 12. 10. 1945, 5.

82 ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 251, Годовщина освобождения Суботицы.

потомцима хероја Шипке и Плевне⁸³ совјетске војнике представља као наследнике војника царске армије која је водила руско-турски рат 1877–1878, чиме се и ствара континуитет између борби које је у 19. веку водила руска и у 20. совјетска армија. Други натпис поручује ко је био руководиоца ове меморијалне акције: „Црвеноармејцима, подофицирима и официрима Трећег Украјинског фронта погинулим у борби против фашизма за слободу отаџбине и ослобођење народа“. Улогу совјетске стране у градњи комплекса илуструје и договор Народног фронта, који је и иницирао његово подизање, са командом Црвене армије,⁸⁴ док је кроз мотив грба СССР-а⁸⁵ и симболички представљено ширење утицаја Москве. Аутор је био познати суботички архитекта Фрањо Де Негри, мада остаје нејасно да ли је подигнут по идејној скици непознатог совјетског инжењера архитектуре.⁸⁶ Сам обелиск је грађен од различитог материјала, делимично старог, донесеног са рушевина бомбардоване градске касарне.⁸⁷ Овакве идеје, које су се подударале са препоруком из прогласа из јуна 1945, нису биле нове ни у Југославији. Идеје о употреби материјала са порушених зграда су постојале и у међуратном периоду. Тада је Бранислав Нушић предлагао да се од „обичнога камена из београдскога града који се сада добија рушењем непотребних делова његових“⁸⁸ у престоници подигне Тријумфална капија. „Тим каменом зидана она још јаче симболизира значај наших победа“.⁸⁹ Иначе, сами радови око постављања меморијала су били организовани на добровољној бази уз учешће војника ЈНА.⁹⁰

83 Супротност оваквом начину комеморисања учешћа Русије у рату 1876–1877. представља активност спроведена у Бугарској након 1945. године. У овој земљи је у знак захвалности за ослобођење Бугарске од Турака било подигнуто 440 споменика руским војницима настрадалим у овом рату. Након што је Црвена армија ослободила ову државу 1944, Совјети су издали наређење да се уклоне ови меморијали, који су, иначе, садржали симболе руске империје (двоглавог орла). Известан број је демонтиран, али су многи ипак сачувани. Иван Тинин, *Бытие. Исход. Второзаконие (История глазами очевидца): Династия Тининых и иже с ними: Воспоминания*, (Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001), 201.

84 Републички Завод за заштиту споменика културе (РЗЗЗСК), Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 100, Суботица, 31.

85 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 477.

86 РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 100, Суботица, 31.

87 Документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица.

88 Бранислав Нушић, „Неколики културни задаци Општине Града Београда“, *Београдске општинске новине*, бр. 16, 1. 10. 1929, 10.

89 Исто.

90 РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 100, Суботица, 31.

Натписи који су постављени на споменик у Суботици налазили су се и на оном у Сомбору. Концепција самог гробља у Сомбору, грађеног од фебруара до августа 1945, такође је била налик суботичком. Смештено у оквиру православног гробља, централно место овог меморијала припадало је пирамидалном споменику високом девет метара, на чијем врху је била петокрака звезда, док је са једне стране био постављен грб Совјетског Савеза. Споменик је окружен појединачним надгробним споменицима у форми пирамиде (начињеним од вештачког камена). На овом комплексу је сахрањено укупно 200 војника који су погинули на Болману и Батини и на мађарској граници.⁹¹ Истовремено је и у центру Сомбора, иницијативом представника совјетске војне команде, а уз сагласност Месног народног одбора, подигнут споменик погинулим војницима Црвене армије.⁹²

Поред ова два најизраженија примера учешћа совјетске стране у градњи гробних комплекса на територији Србије, не треба изоставити ни акције војне команде усмерене на подизање меморијала у Мурској Соботи (Словенији)⁹³ и на Батиној скели (на левој обали Дунава). Последњи, иако изграђен у Републици Хрватској, био је повезан са споменичким целинама у Србији, с обзиром да се сама битка одиграла управо на тој територији, а и у њој су учествовале српске јединице из Војводине.

91 РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 101, Сомбор, Суботица; Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 478.

92 РЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-их, ф. 101, Сомбор, Суботица, 20. - Године 1954. споменик је из центра града пренет на гробље, у непосредну околину овог комплекса.

93 Учешће совјетске стране у иницирању и координисању градње меморијала је било забележено и у Мурској Соботи (на подручју Прекомурја), словеначкој територији ослобођеној уз учешће јединица Црвене армије. Совјетска војна мисија која је на неколико месеци преузела командовање Мурском Соботом је одмах по завршетку војних операција наредила градској полицијској команди да организује изградњу споменика совјетским војницима. Споменик, израђен по пројекту совјетског војног инжењера Арончика, већ је августа месеца исте године свечано откривен у центру града. Иначе, првобитним планом предвиђен као гробница за погинуле војнике Црвене армије, нереализованим због наведеног противљења становника града, али непромењеним архитектонским решењем, представљао је аналогију на Кремаљске зидине и Лењинов маузолеј. Katarina Mohar, „Freedom is a Monument’: The Victory Monument in Murska Sobota – Its Erection, Destiny and Context“, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013, 115–130; Katarina Mohar, „Svoboda je spomenik’: Spomenik zmage v Murski Soboti – nastanek, usoda, kontekst“, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013, 131–145.

Споменик на Батини је био прво монументално⁹⁴ обележје подигнуто у Југославији после Другог светског рата. Споменик „Победе палим херојима Црвене Армије III Украјинског фронта“, требало је да представља пандан монументалним споменицима у Бечу и Берлину,⁹⁵ али и да у јавном простору верификује победу и изазове колективно дивљење додатно појачано његовим димензијама.⁹⁶

Пројекат спомен-обележја је израдио совјетски архитекта, капетан Фелдман. Према његовим замислима, предвиђено је било постављање монументалног, монолитног гранитног стуба, у чијем би се подножју са обе стране налазио по један тенк, а на самом стубу фигуре црвеноармејца са пушком и подигнутом левом руком. Међутим, овај пројекат није био прихватљив за југословенску страну, најпре београдске вајаре, као ни за Антуна Аугустинчића (претпоставља се због игнорисања улоге НОВЈ у војним операцијама).⁹⁷ Стога је, с обзиром на значај самог меморијала, постигнута сагласност између Министарства народне одбране и совјетске војне мисије о изради новог пројекта и то поново уз учешће и сарадњу поменутог совјетског инжењера. Колико је совјетска команда била заинтересована за што скорије довршење овог монументалног подухвата, сведоче и бројни састанци и конференције које су одржаване током неколико месеци,⁹⁸ као и услов да се радови окончају 1. августа 1945. године.⁹⁹ Њихови представници су чинили и чланове сталне комисије за градњу споменика,¹⁰⁰ а нису биле ретке посете ни градилишту.¹⁰¹ Иза ових

94 У Совјетском Савезу је знатна пажња посвећивана градњи монументалних споменика. Совјетски архитекта С. Д. Меркуров је сматрао да је монументалном формом потребно приказати херојство, моћ и силу совјетског народа. Ирина С. Штыкова, „По следам неостывшей памяти: проекты военных мемориалов в Карелии во второй половине 1940-х годов“, *Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Исторические науки и археология* 3/2017, 86.

95 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 485.

96 Vinko Srhoj, „Monumentalno kao totalno“, *Anali galerije Antuna Augustinčića* 21–25/2006, 111.

97 Ово неслагање је највероватније представљало први озбиљнији сукоб између два савезника. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 76.

98 АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 85, предмет: награда инж. Миоковићу Јовану за израду статичког рачуна и детаљних изведбених нацрта за градњу споменика „Победе“ у Батини; АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 85, Извештај; АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 85, Допис Министарства грађевина бр. 2689 од 31. маја 1945. г.

99 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 485–487.

100 АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 85, Одлука комисије за подизање споменика палим руским херојима III Украјинског фронта.

101 АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 85, Допис начелнику архитектонског одељења Министарства грађевина ДФЈ, предмет: извод из грађевинског дневника.

совјетских притисака стајала је заправо идеја да трупе Црвене армије, пролазећи кроз територију Југославије при повратку у своју отаџбину, имају прилику да виде сам споменик, што је резултирало и даноноћним радом на изради скулптура, које је требало само привремено поставити.¹⁰² Међутим, споменик није завршен у предвиђеном року. Напротив. Након месец и по дана, крајем јула исте године, одлуком Министарства грађевина ДФЈ радови су обустављени с циљем прераде пројекта коју је предложио Аугустинчић.¹⁰³ Из непознатих разлога, настављени су тек скоро две године касније – априла 1947.¹⁰⁴ Исте године ће бити и завршени.

На видном месту, на обали Дунава, споменик је представљао аналогију монументалним меморијалима подигнутим у Берлину и Бечу, као и оним у Мурској Сobotи и у Ритопеку (надомак Београда), имајући у виду да се у основи налазила идеја о апострофирању одлучујуће улоге Црвене армије у победи у рату путем монументалне форме, као и значајне улоге у ослобођењу не само Србије већ и делова Словеније и Хрватске.¹⁰⁵ Меморијал на Батини је свечано откривен новембра 1947. у оквиру прославе тридесетогодишњице Октобарске револуције.¹⁰⁶

О значају који му је до Резолуције Информбироа придаван, сведочи и снимање документарног филма Милана Катића, у продукцији Јадран филма, под називом „Споменик захвалности Црвеној Армији“,¹⁰⁷ као и натпис на самом споменику да га је подигао „народ Југославије“. Након разлаза са Совјетима, споменик је, у политичком смислу, постао непожељан подсетник на поједине ратне епизоде и операције и стога је и занемариван. Његово место у сфери „идеолошке светости“ је заузело дело Сретена Стојановића „Споменик палим борцима“ на Иришком венцу подигнут 1951. Као својеврсна реплика и антитеза Аугустинчићевом споменику, наглашавајући аутентичност

102 АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 85, Допис упућен 6. јула 1945. г. Министарству грађевина.

103 АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 5, Допис Министарства грађевине бр. 6023 од 31. октобра 1945. г., предмет: подизање споменика „Победо“ палим херојима Црвене Армије у Батини.

104 АЈ, МГ ФНРЈ, ф. 98, Извештај (према решењу М. Г. бр. 6130 од 5. маја 1947. г.).

105 Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja*, 179.

106 *Политика*, 10. 11. 1947, 1.

107 Овај филм је требало да популарише споменик који се налазио на „забаченом и неприступачном месту“. Филм „омогућује најширим масама да се упознају са спомеником, да завире у радионице уметности, да назру величину стваралачких напора и организованог рада, да још више заволе уметност“. Ј. Р., „Документарни филм о nastankу једног споменика“, *Књижевне новине*, бр. 31, 14. 9. 1948, 3.

борбе и револуције југословенских партизана и аутохтоност устанка, он је и у архитектонском погледу пренео карактер „светости жртава“ на југословенске борце.¹⁰⁸ Иначе, меморијал на Батиној скели је до 1962. имао статус споменика. Те године су у крипту испод споменика положени земни остаци црвеноармејаца (укупно 1.297 војника и официра палих током борби и пренети са околних гробаља), чиме је ово обележје постало костурница.¹⁰⁹

Припадници совјетске армије су у погребним ритуалима и комеморативној пракси учествовали у још једном облику. Реч је о преносу у Југославију земних остатака бораца Црвене армије настрадалих ван њених граница. Најпознатији пример је одлука црвеноармејаца пострадалих у борбама за Будимпешту да њихове кости почивају у Београду и неколицина њих је сахрањена код Вуковог споменика.¹¹⁰ Међутим, ово решење није било везано само за главни град „братске Југославије“. У близини спомен-комплекса црвеноармејцима на гробљу у Суботици, сахрањен је изванредан број совјетских бораца пострадалих на територији Мађарске (један је погинуо чак на граници ове државе и Аустрије). На њиховим надгробним споменицима, поред уклесане црвене звезде и слике покојника, налазили су се натписи о њиховој погибији „за слободу и независност наше отаџбине“,¹¹¹ односно „током борби за совјетску домовину“. Пошто су ове меморијале подизали сами совјетски војници, може се претпоставити да је у извесном броју случајева одлука о полагању посмртних остатака црвеноармејаца у „братској земљи“ долазила и од њихових сабораца (не искључиво покојника) или совјетске команде.¹¹² Претпоставља се да је совјетска команда донела одлуку и о преносу земних остатака двојице совјетских пилота – хероја СССР-а Ивана Николајевича Алимкина и Михаила Васиљевича Анисимова, који су погинули у Славонији јануара 1945, у Бачки Брестовац (у данашњој општини Оџаци). Сахрањени су у центру села.¹¹³

108 Милорадовић, „Прах праху“, 100; Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 147–148.

109 Gojko Jokić, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, (Beograd: Turistička štampa 1986), 371.

110 Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima“, 138.

111 Натпис на споменику инжењера Ивана Максимова Краснова, „верног сина Совјетског Савеза, саборца, одважног тенкисте“, подударан је оном на споменику на Тргу Републике: „Вечна слава херојима, палим у борбама за слободу и независност наше Отаџбине“.

112 *Борба*, 25. 12. 1944, 4.

113 Р333СК, Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 101, Сомбор, Суботица.

У подизању обележја борцима Црвене армије долазило је и до сарадње припадника руске емиграције са совјетском командом. Споменик на гробљу у Сремској Митровици подигнут над земним остацима бораца погинулих у Лаћарку и потом пренетих у овај град, представљао је резултат заједничке акције архитектке Ирине Непокочицке и совјетске војне власти авио-одељења у Лаћарку, која је руској емигранткињи поверила довршење овог споменика испод којег су били сахрањени инжењер Курочкин и херој СССР-а генерал-лајтант Василије Дмитријевич Рашчепкин.¹¹⁴ На споменику су биле уклесане познате речи (премда унеколико модификоване): „Вечна слава херојима палим у борби против немачких завојевача за част и независност братских народа Југославије“. Други натпис био је јединствен – њиме су погинули именовани за „наше Стаљинске соколе“. Обележје је садржало и симболе упросторавања совјетске идеологије – стилизовани срп, чекић и звезду петокраку.¹¹⁵

Улога совјетске стране у градњи меморијала војницима Црвене армије у Југославији није била специфичност и особеност само те државе, то се догађало и у другим европским земљама. Потпуно поударна овој у Југославији била је и ситуација са меморијалима постављеним у Пољској, као земљи сателиту СССР-а и држави централне Европе у којој је подигнут највећи број спомен-обележја совјетским ратницима.¹¹⁶ Присуство и утицај совјетске стране у меморијализацији својих бораца палих за ослобођење пољске републике било је забележено кроз учешће совјетских војних инжењера у изради пројеката меморијала Црвеној армији, „улагање посебних напора“ с циљем уређења гробова разбацаних по пољима и груписања на једном месту,¹¹⁷ као и кроз експлицитно постављање спомен-обележја.¹¹⁸ Спровођене мере нису се разликовале.

114 Оливера Делић, *Иринин камени цвет. Биографија инг. арх. Ирине Александровне Непокочицке*, (Сремска Митровица: Музеј Срема, 2016), 15.

115 Учешће припадника руске емиграције у мапирању совјетске идеологије у Србији још је илустративније на примеру послератног стваралаштва архитектке Григорија Ивановича Самојлова, у оквиру којег се издваја реконструкција здања Руског дома 1947. (која је подразумевала и постављање совјетског грба унутар зграде). Милан Просен, „75 година Руског дома у Београду“, *Наслеђе* 9/2008, 218.

116 Джабиев, „Из историји памятника 'Братство по оружию'“, 129.

117 Богуслав П. Маркс, „Места памяти советских солдат, погибших в годы Второй Мировой войны на территории Лодзи и ее окрестностей“, *История и историческая память* 1/2010, 155.

118 Джабиев, „Из историји памятника 'Братство по оружию'“, 130.

До промене статуса споменика совјетским борцима (осим меморијала на Батиној скели) по доношењу Резолуције Информбироа јуна 1948.¹¹⁹ није дошло. У том смислу је посебно индикативна судбина споменика на Тргу Републике. Он је остао место сећања и комеморативних пракси организованих поводом дана ослобођења главног града и октобра 1949.¹²⁰ и 1950. године.¹²¹ О томе колики је значај имала ова локација за послератну културу сећања, сведочи и предлог истакнут на састанку Земаљског одбора Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије – остављена је могућност да се на дан почетка Другог конгреса марта 1951, поред гробова народних хероја на Калемегдану и стрељаних у Јајинцима, „евентуално“ положе венци и на гробове палих црвеноармејаца на Тргу Републике.¹²² Иако, нажалост, у новинским извештајима са овог догађаја нема података о томе да ли је замисао остварена, сама идеја о одавању поште и совјетским војницима није занемарљива.

Ово спомен-обележје ће красити градски трг све до 1954. Његово уклањање ће бити повезано са градњом Гробља ослободилаца Београда. У години јубилеја од ослобођења главног града у Другом светском рату, на овај комплекс преко пута Новог гробља пренети су сви гробови који су се до тог тренутка налазили на територији централних градских општина. Крајем марта месеца је уклоњен споменик и заједнички гроб бораца Црвене армије који се налазио на Тргу Републике.¹²³ Ова акција је задобила посебну пажњу у једном од централних београдских листова. У *Борби* је под насловом „Промене на Тргу републике“ објављена фотографија сквера на градском тргу без споменика црвеноармејцима.¹²⁴

Мноштво гробних комплекса који су по завршетку Другог светског рата подизани војницима Црвене армије на територији Србије (почевши од октобра 1944) представљало је последицу неколико фактора – броја погинулих совјетских бораца, жеље сабораца, локал-

119 Ни статус већине других меморијала војницима Црвене армије, подигнутих на иницијативу југословенске стране (власти, народних одбора или становништва), није промењен по доношењу овог акта.

120 *Политика*, 21. 10. 1949, 3.

121 *Политика*, 21. 10. 1950, 3.

122 Архив Србије, фонд Ђ 115, Савез бораца Народноослободилачког рата Главни Одбор Народне републике Србије, ф. 33, Записник са састанка Земаљског одбора СБНОР-а Србија.

123 *Борба*, 27. 3. 1954, 5.

124 *Борба*, 25. 3. 1954, 5.

ног становништва и припадника власти за обележавањем места њихове погибије и места погребца (гроба), спољнополитичке оријентације Југославије и ослонаца на Совјетски Савез. У овој комеморативној пракси било је више значајних актера, међу којима се истиче совјетска команда. У њеном поступању према погинулим црвеноармејцима изван граница отаџбине читавају се, поред ритуалних, и политички и идеолошки интереси – жеља за упросторавањем совјетске идеологије и истицањем улоге Црвене армије у борби против фашизма. Ови интереси, међутим, нису били супротни југословенским. Били су подударни, јер је и југословенска страна у првим послератним годинама била заинтересована за истицање и у материјалној форми савезништва са првом државом социјализма. Уосталом, сагласност за градњу је долазила од југословенског руководства, односно локалних органа власти. На тај начин деловање ова два фактора је заправо било компатибилно.

Резиме

Од тренутка када су војне операције у Србији завршене, становништво, нова власт и нарочито совјетска војна команда су почели да сахрањују и убрзо затим да подижу споменике и спомен-обележја посвећена палим совјетским војницима. Постављање великог броја гробних комплекса од 1944. до краја 1945. године било је последица неколико фактора – совјетских губитака током Другог светског рата, низа акција које су предузели локално становништво, представници локалне власти и њихови саборци с циљем обележавања гробова и места на којима су пали борци били сахрањени, као и политичке оријентације Демократске Федеративне Југославије. Улога команде Црвене армије у овим акцијама је подразумевала сарадњу са југословенским властима, иницирање и руковођење градњом тих споменика, подизање гробаља и преношење тела погинулих на територији Мађарске у Југославију. У овом случају, најважнији су били политички, идеолошки и ритуални аспекти – жеља да се истакне улога совјетске армије у победи над нацизмом и ширење њене идеологије у том делу Европе. Подизани комплекси су представљали доказе совјетског утицаја у источноевропским земљама, а пракса која је спровођена у Србији није се разликовала од оне у другим државама у том делу Европе.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije: Fond 13, Ministarstvo građevina Vlade FNRJ; Fond 297, Savez Udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata – Savezni odbor; Fond 524, Društvo za kulturnu saradnju Jugoslavija–SSSR; Fond 837, Kabinet predsednika Republike.
- Arhiv Srbije. Fond Đ 115, Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata Glavni odbor Narodne Republike Srbije.
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federaciji: Fond 7523, Verhovnyj sovet SSSR; Fond 4459, TASS.
- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. Popis spomen-obeležja iz 1950-tih.
- Dokumentacija Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Subotica.

- *Iz istorii sovjetskoj arhitekturi. Dokumenti i materiali.* Moskva: Nauka 1978.
- *Zapisnici Izvršnog narodnooslobodilačkog odbora grada Beograda: od 26. X 1944. do 29. XI 1945,* priređivači Branko Petranović i Vojislav Ćirković. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- *Prikazy Verhovnogo Glavnokomanduyushhego v period Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuza: Sbornik.* Moskva: Voenizdat, 1975.
- *Beogradska operacija,* red. maršala Sovjetskog Saveza Sergeja Semjonoviča Birjuzova i general-pukovnika JNA Rade Hamovića. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1964.
- Bogojević Bobić, Milica, Đorđe Bobić. *Neistkano predivo: arhitekta Ratomir Bogojević.* Beograd: Orion art, 2012.
- Bosiljčić, Slobodan. *Rusi dolaze: Crvena armija na Dunavu – jesen 1944.* Beograd: Stručna knjiga, 2000.
- Delić, Olivera. *Irinin kameni cvet. Biografija ing. arh. Irine Aleksandrovne Nepokojčicke.* Sremska Mitrovica: Muzej Srema, 2016.
- Dzhabiev, Andrej T. „Iz istorii pamyatnika 'Bratstvo po oruzhiyu' v Varshave“. Retrospektiva: Vsemirnaya istoriya glazami molodyh issledovatelej 2017.
- Jovanović, Miroslav. „20. oktobar: od oslobođenja do okupacije Beograda (radikalna transformacija jednog političkog simbola)“. *Oslobođenje Beograda 1944,* zbornik radova, ur. Aleksandar Životić. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010.
- Jokić, Gojko. *Jugoslavija: spomenici revolucije.* Beograd: Turistička štampa, 1986.
- Kostić, Bratislava. *Novo groblje u Beogradu.* Beograd: JKP „Pogrebne usluge“, 1999.
- Loktionov, Ivan I. *Dunavska flotila u velikom otadžbinskom ratu: 1941–1945.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1966.
- Loktionov, Ivan I. *Dunajskaya flotiliya v Velikoj Otechestvennoj vojne.* Moskva: Voennoe izdatel'stvo Ministerstva oborony SSSR, 1962.

- Malinina, Tat'yana G. „Obrazy memorial'noj arhitektury v konkursnyh projektah voennyh let: kul'turnye smysly, mifologicheskie i istoricheskie asociacii“. *Pamyat' i vremya. Iz hudozhestvennogo arhiva Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: materialy, dokumenty, stat'i, komentarii*, otv. red. T. G. Malinina. Moskva: Galart, 2011.
- Malinina, Tat'yana G. „Tema pamyati v arhitekturnom proektirovaniii hudozhestvennoj kritike voennyh let“. *Pamyat' i vremya. Iz hudozhestvennogo arhiva Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: materialy, dokumenty, stat'i, komentarii*, otv. red. T. G. Malinina. Moskva: Galart, 2011.
- Malinina, Tat'yana G. *Tema pamyati v arhitekture voennyh let: (Po materialam konkursov i vyst. 1942–1945 gg.* Moskva: NII teorii i istorii izobrazitel'nyh iskusstv, 1991.
- Malinina, Tat'yana G. „Hudozhestvennyj obraz pamyatnika Velikoj Otechestvennoj vojny (po materialam konkursov i vystavok 1942–1945 godov)“. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata iskusstvovedeniya, Nauchno-issledovatel'skij institut teorii i istorii izobrazitel'nyh iskusstv ordena Lenina Akademii hudozhestv SSSR. Moskva, 1984.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga. „Široka strana moja rodnaja'. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945“. *Tokovi istorije* 1–2/2005.
- Marks, Boguslav P. „Mesta pamyati sovjetskih soldat, pogibshih v gody Vtoroj mirovoj vojny na teritorii Lodzi i ee okrestnostej“. *Istoriya i istoricheskaya pamyat'* 1/2010.
- Miloradović, Goran. *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Miloradović, Goran. „Prah prahu: Staljinistički pogrebni rituali u socijalističkoj Jugoslaviji“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3/2007.
- Mohar, Katarina. „'Freedom is a Monument': The Victory Monument in Murska Sobota – Its Erection, Destiny and Context“. *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013.
- Mohar, Katarina. „'Svoboda je spomenik': Spomenik zmage v Murski Soboti – nastanek, usoda, kontekst“. *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013.
- Obrenović, Violeta. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.
- Pajović, Ljubivoje, Dušan Uzelac. *Sremski front: 1944–1945*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod 1979.
- Petranović, Branko. *Istoriya Jugoslavije. Narodnooslobodilački rat i revolucija. 1941–1945*, knjiga II. Beograd: Nolit, 1980.
- Popović, Nikola B. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.
- Prosen, Milan. „75 godina Ruskog doma u Beogradu“. *Nasleđe* 9/2008.

- Puškar, Vojislav. *Javni spomenici kulturna i istorijska spomen-obeležja u novosadskoj opštini*. Novi Sad: Novosadski klub, 1994.
- Radanović, Milan. *Oslobođenje: Beograd, 20. oktobar 1944*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970*, I tom. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
- Shtykova, Irina S. „Po sledam neostyvshoj pamyati: proekty voennyh memorialov v Karelii vo vtoroj polovine 1940-h godov“. *Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoricheskie nauki i arheologiya* 3/2017.
- *Sovetskie vooruzhennye sily v bor'be za osvobozhdenie narodov Jugoslavii, pod redakcijej marshala Sovetskogo Soyuza S. S. Biryuzova*. Moskva: Voenizdat MO SSSR, 1960.
- Srhoj, Vinko. „Monumentalno kao totalno“. *Anali galerije Antuna Augustinčića* 21–25/ 2006.
- Timofejev, Aleksej J. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Timofejev, Aleksej, Branislav Gajić. *Priča o drugom životu: oslobođenje Beograda*, katalog izložbe. Beograd: JP „Beogradska tvrđava“, 2014.
- Tinin, Ivan. *Bytie. Ishod. Vtorozakonie (Istoriya glazami ochevidca): Dinastiya Tininyh i izhe s nimi: Vospominaniya*. Volgograd: Izdatel'stvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, 2001.
- Tmušić, Dragoljub. *Sremski front: 23. X 1944 – 13. IV 1945*. Novi Sad: Dnevnik, 1987.
- Tolubko, Vladimir F, Nikolaj I. Baryshev. *Ot Vidina do Belgrada. Istoriko-memuarnyj ocherk o boevyh dejstviyah sovetskih tankistov v Belgradskoj operaciji*, pod redakcijej i s predisloviem V. F. Chizha. Moskva: Nauka, 1968.
- *Vojvodina u borbi*, zbornik. Novi Sad: Savez Udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata SR Srbije, 1963.
- Vukotić, Marta. *Arhitekta Momčilo Belobrck*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1996.
- *Beogradske opštinske novine*
- *Borba*
- *Politika*
- *Književne novine*

Summary

Milana Živanović

The Role of the Red Army Command in Creating Burial Complexes for Soviet Soldiers in Serbia

Abstract: Based on documents from Russian and Serbian archives, postwar press and literature, this article analyses the involvement of the Soviet military command in memorial construction – building monuments, memorials and cemeteries for the Soviet soldiers who fell in Serbia; and its involvement in the postwar funerary rituals from the autumn of 1944 through the end of 1945. It showcases the importance of the Soviet factor in commemorative practice soon after the end of the military operations.

Key words: Red Army Command, Soviet soldiers, graveyard complexes, Serbia

From the very moment the military operations in Serbia ended, the people, the new government and, especially, the Soviet military command, began burying and soon afterwards building monuments and memorials dedicated to the fallen Soviet soldiers. The large number of graveyard complexes built in the period from 1944 through the end of 1945 was the result of several factors – Soviet casualties during World War II, a series of actions undertaken by the representatives of the local authorities and their comrades in the army in order to mark their graves and locations where the dead had been buried; the political orientation of the Democratic Republic of Yugoslavia. The role of the Red Army's military command in these actions consisted of cooperating with the Yugoslav authorities; directing and taking the initiative in building the monuments; creating cemeteries and transferring to Yugoslavia the bodies of the soldiers that had died in Hungary. In this case, the crucial factors were political, ideological, and ritual reasons – the wish to highlight the role of the Soviet Army in defeating Nazism and to expand its ideology in that part of Europe. The created complexes were evidence of the Soviet influence in the Eastern European countries, and what was implemented in Serbia was no different from what went on in the other countries in that part of Europe.